

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

I. Η ιδέα και η ορολογία της μεταστροφής

Η ιδέα της μεταστροφής, με διάφορους εκφραστικούς τρόπους και όρους αλλά και σε ποικίλες μορφές και πτυχές του ανθρώπινου βίου, μαρτυρείται σε πλήθος κειμένων¹. Μπορεί να αφορά από το χώρο της θρησκείας, της λατρείας και της φιλοσοφίας μέχρι το χώρο της προσωπικής στάσης ζωής, της ηθικής αξιολόγησης, της διανοητικής κατάρτισης, της ψυχολογικής διάθεσης², μπορεί να επέρχεται αιφνίδια ή να είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής πορείας.

Υπό τον όρο *μεταστροφή* (Λατινικά: *conversio*) εννοούμε ως επί το πλείστον την αλλαγή στάσης ή, καλύτερα, την πορεία προς την αλλαγή ενός ατόμου, μια ηθική μεταβολή, την προσήλωσή του σε ένα νέο, διαφορετικό ιδεώδες, φιλοσοφικό, θρησκευτικό ή λατρευτικό, είτε λόγω κάποιου αιφνίδιου γεγονότος είτε ως αποτέλεσμα κάποιας μακράς εσωτερικής αναζήτησης.

Όσον αφορά γενικότερα το περιεχόμενο του όρου, στη νεότερη έρευνα απαντώνται ποικίλες προσπάθειες προσδιορισμού του³. Εκτός από τη

1. Εποπτική εικόνα της εξέλιξης του όρου παρέχουν τα λήμματα βασικών λεξικών, όπως π.χ. D. Nock (λήμμα "Bekehrung"), *RLAC*, II, A. 105-118, H. Leclercq (λήμμα "Conversion"), *DACL* 3,2, 2797/2800. Βλ. επίσης τη μελέτη E. S. Jones, *Conversion*, New York 1959. Μια ιστορικού χαρακτήρα αναλυτική παρουσίαση των ποικίλων όρων για τη δήλωση της μεταστροφικής εμπειρίας, με αναφορές στα σχετικά κείμενα, αλλά και του περιεχομένου που απέκτησε ο όρος στα ποικίλα πρίσματα θεώρησής του, βλ. πρόσφατα στο άρθρο του Young Woon Lee, "Toward a better understanding of Educational Conversion", *Torch Trinity Journal* 1 (1998) 148-169.

2. Ιδιαίτερα για την ψυχολογική διάσταση του όρου βλ. R.O. Ferm, *The Psychology of Christian Conversion*, Westwood 1959, E. S. Ames, *The Psychology of Religious Experience*, Boston 1910, Houghton-Mifflin και J. S. Rhodes, «Conversion as crisis and process: A comparison of two models», *Journal of Psychology and Christianity* (1986) 5(3) 20-27.

3. Ενδεικτικά βλ. J. B. Pratt, *The Religious Consciousness: A Psychological Study*, New York 1926· L. Salzman, «Types of religious conversion», *Pastoral Psychology* 17(166) (1966) 8-20· B. Kilbourne και J. Richardson, «Paradigm conflict, types of conversion, and

θηρησκειολογική και ψυχολογική οπτική, οι μελετητές συχνά επικεντρώνονται στη σχέση του φαινομένου της μεταστροφής με την ιεραποστολή, τον προσηλυτισμό και τον εκχριστιανισμό⁴, τόσο κατά το παρελθόν όσο και κατά το παρόν, μια μεταστροφή που συνεπάγεται ένα είδος εσωτερικής και πνευματικής αλλαγής. Οι περισσότεροι διακρίνουν δύο είδη μεταστροφής, διακριτά και εξίσου ισχύοντα: την εσωτερική μεταστροφή και την εξωτερική μεταστροφή.

Η πρώτη αφορά μια διαδικασία ως επί το πλείστον βαθμιαία, με την οποία ένα πρόσωπο, μέχρι τότε κατακερματισμένο και ευρισκόμενο σε λανθασμένη πορεία, αποκτά τη συνείδηση μιας ακεραιότητας και συγκεκριμένης προοπτικής, μια πνευματική αναγέννηση⁵. Η θεώρηση της ζωής, οι αξίες, οι τάσεις και η συμπεριφορά του μεταβάλλονται. Η μεταστροφή αυτή μπορεί να είναι μια συνεχής και προοδευτική διαδικασία, η οποία επιφέρει μεταβολή από ένα σύστημα αξιών σε ένα άλλο. Οι παλιές αξίες απορρίπτονται και οι νέοι στόχοι που επικεντρώνονται στην πίστη στον θεό γίνονται για τον μεταστρεφόμενο «ο δρόμος, η αλήθεια και η ζωή». Μια τέτοιου είδους εσωτερική μεταστροφή μπορεί να εμφανίζεται εντός της ίδιας θρησκείας και απαντά σε όλες τις πίστεις, συμπεριλαμβανομένων και του χριστιανισμού και του ιουδαϊσμού. Η αναζήτηση της αποκάλυψης της πραγματικής φύσης της διαδικασίας διά της οποίας λαμβάνει χώρα αυτή η εσωτερική μεταστροφή, καθώς και οι παράγοντες που ωθούν τους ανθρώπους να μεταστραφούν και να αισθανθούν αναγεννημένοι, απασχόλησε αρχικά τους θρησκευολόγους και αργότερα τους ψυχολόγους⁶.

conversion theories», *Sociological Analysis* 50 (1989) 1-21· J. Lofland και N. Skonovd, «Conversion motifs», *Journal for the Scientific Study of Religion* 20 (1981) 373-85· L. R. Rambo, «Conversion: Toward a holistic model of religious change», *Pastoral Psychology* 38 (1993) 47-63· P. E. Morentz, «Conversion: A way of resolving conflict», *Pastoral Psychology* 35(4) (1987) 254-62· D. K. O'Rourke, *A Process Called Conversion*, Garden City, New York 1987 και J. E. Loder, *The Transforming Moments: Understanding Convictional Experience*, San Francisco 1981.

4. Βλ. ενδεικτικά M. Goodman, *Mission and Conversion: Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire*, Oxford 1994 και A. R. Tippet, «Conversion as a dynamic process in Christian mission», *Missiology* 5(2) (1977) 205-15.

5. Βλ. W. James, *Varieties of Religious Experience*, New York 1902, σελ. 6-7· R. D. Dixon, D. E. Levy και R. C. Lowery, «Asking the "Born-Again" question», *Review of Religious Research* 30, 1(1988) 33-39.

6. Βλ. J. Wach, *Sociology of Religion*, London 1947, σελ. 13· T. Long και J. Hadden, «Religious conversion and the concept of socialization: Integrating the brainwashing and drift models», *Journal for the Scientific Study of Religion* 22 (1983) 1-14.

Η δεύτερη μεταστροφή, η εξωτερική, αφορά την τυπική πράξη να ταυτίζει κανείς τον εαυτό του με μια ορισμένη πίστη με συγκεκριμένες αξίες και πρακτικές τις οποίες εφαρμόζει και, στη συνέχεια, συνειδητά, να μετακινείται σε μια άλλη οργανωμένη θρησκεία με διαφορετικό σύστημα αξιών και άλλο, νέο τρόπο ζωής. Κάτι τέτοιο μπορεί, σήμερα, να αφορά τη μετακίνηση από μια ομολογία σε μια άλλη και να είναι αποτέλεσμα λ.χ. ενός γάμου. Στη νεότερη βιβλιογραφία μια σειρά μελετών υπό τον τίτλο της «μεταστροφής» αναφέρονται σε τέτοιου είδους εξωτερικής φύσεως μεταστροφή⁷.

Ουσιαστικά, πάντως, πρόκειται για έναν τεχνικό όρο που επιστέφει μια πλούσια σχετική ορολογία με ποικίλες νοηματικές αποχρώσεις, οι οποίες νοηματοδοτούνται από το εκάστοτε περιβάλλον εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η εν λόγω αλλαγή και εντός του οποίου μπορεί και πρέπει να γίνει κατανοητή.

Φιλοσοφική θεώρηση

Στο χώρο της φιλοσοφίας ένας όρος συναφής με τον όρο μεταστροφή, που χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει την απότομη αναστροφή του ανθρώπου από τις σκιές και το σκοτάδι στο φως και την αλήθεια, είναι ο πλατωνικός όρος περιαγωγή. Ο όρος δηλώνει αυτή ακριβώς τη στροφή της ψυχής και ανάγεται στην περίφημη εικόνα του σπηλαιού του Πλάτωνα⁸. Ωστόσο, πρόκειται για έναν όρο που δεν προκύπτει να γνώρισε ευρεία χρήση στη συνέχεια, παρά το γεγονός ότι η εικόνα του φωτός και του σκότους επανέρχεται σε πολλούς μεταγενέστερους συγγραφείς.

Η αναζήτηση αντίστοιχης έννοιας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο⁹, στο χώρο της ηθικής και της θρησκείας, οδηγεί σε σειρά από λεκτικές διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν μια αλλαγή εσωτερικής

7. Παραδείγματα βλ. ενδεικτικά στον A. I. Gordon, *The Nature of Conversion*, Boston 1967, C. B. Kendall, O. Nicholson, W. D. Phillips Jr. και M. Ragnow (επιμ.), *Conversion to Christianity From Late Antiquity to the Modern Age Considering the Process in Europe, Asia, and the Americas*, New York 2009.

8. Πολιτεία 518 cd. Βλ. σχετικά P. Hadot, *Plotin, Porphyre. Études néoplatoniciennes*, Paris 1999, σελ. 37-42· A. D. Nock, *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Oxford 1952 (2^η έκδ.), σελ. 179-180.

9. Για το περιεχόμενο του όρου εκτός του χριστιανισμού βλ. T. M. Finn, *From Death to Rebirth: Ritual and Conversion in Antiquity*, New York: Paulist, 1997. Επίσης P. Rousseau, "Conversion," στο *The Oxford Classical Dictionary* (3^η έκδ., εκδ. Simon Hornblower και Antony Spawforth; Oxford: Oxford University Press, 1996), σελ. 386-87.

στάσης: τέτοιοι είναι οι όροι μεταβάλλω, μεταβολή¹⁰, μετασκευάζω¹¹. Ως επί το πλείστον, όμως, ιδιαίτερα σε κείμενα της Ύστερης Αρχαιότητας, απαντά συχνά το ρήμα «ἐπιστρέφω» και το ουσιαστικό «ἐπιστροφή» (εἰς ἑαυτόν) ως ένας τεχνικός όρος ο οποίος δηλώνει τη ριζική αλλαγή που πραγματοποιείται στην ψυχή ενός ανθρώπου υπό την επίδραση της φιλοσοφίας. Με τον όρο αυτό μπορεί να εκφράζεται η προειδοποίηση και συμβουλή ενός φιλοσόφου ή οποιουδήποτε συμβούλου, αλλά και η προσωπική φωνή της λογικής για αλλαγή πορείας του ατόμου και ηθική ή φιλοσοφική ολοκλήρωση. Ειδικότερα, ο όρος σημαίνει και τη στροφή της ψυχής στην ευσέβεια ή τον θεό¹². Στον Κικέρωνα ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη μεταστροφή από τη στρεβλότητα της ζωής στη λατρεία των θεών¹³. Σε άλλους συγγραφείς εκφράζει την επιστροφή στον ίδιο μας τον εαυτό¹⁴. Γενικά, φαίνεται να προσδίδεται στην ορολογία ένας θεραπευτικός χαρακτήρας, δηλ. να χρησιμοποιείται για να δηλώσει μια εξελικτική πορεία και αλλαγή επί το βέλτιον. Αυτή η αλλαγή μπορεί να είναι αποτέλεσμα της φιλοσοφίας, της ρητορικής ή της αγωγής, αλλά και άλλων διαφόρων παραγόντων. Έτσι, στον Πλούταρχο διαβάζουμε μια ωραία ιστορία, σύμφωνα με την οποία κάποιος αντίπαλος του Λυκούργου μετεστράφη χάρη στον ήπιο χειρισμό και τον τρόπο ζωής του ίδιου του νομοθέτη¹⁵.

Αργότερα, η σαγηνευτική και καταλυτική επίδραση της φιλοσοφίας αποτυπώνεται και στις λεκτικές διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται για να παρουσιάσουν τον τρόπο με τον οποίο η φιλοσοφία πιάνει στα δίχτυα της τους ανθρώπους: Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τη φιλοσοφική μεταστροφή ο Διογένης Λαέρτιος (3^{ος} αι. μ. Χ.) στον Βίο του Πολέμωνα. Η παρουσίαση του Βίου αρχίζει με την εικόνα

10. Επίκτητος, Διατριβαί 3, 21, 3.

11. Διογ. Λαέρτιος 4,52 (πρβλ. και τον λατινικό όρο *transfigurari*, Σενέκας, *Epist.* 6,1).

12. Επίκτητος, Διατριβαί 2,20.22, Πορφύριος, *Περὶ Μαρκέλλου* 24, Πρόκλος, *Εἰς τὸν Τίμαιον Πλάτωνος* 1, 208, 16D, Ιάμβλιχος, *Περὶ τῶν Αἴγυπτίων μυστηρίων* 1,13.

13. Κικέρων, *De natura deorum* 1,77: *ad deorum cultum a vitae pravitate converterent.*

14. Φίλων Ιουδαίος, *Περὶ ἀποικίας* 195· Επίκτητος, Διατριβαί 3, 22, 39· Σαλλούστιος φιλόσοφος 4 (4,25)· Πρόκλος, *Στοιχείωσις θεολογική* 15 κεξ.

15. Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 11: ὁ δὲ οὐκ ὦν ἀγεννῆς ἐποίει τὸ προσταττόμενον σιωπῇ, καὶ παραμένων ἅμα τῷ Λυκοῦργῳ καὶ συνδαιτώμενος ἐν τῷ κατανοεῖν τὴν πραότητα καὶ τὸ ἀπαθὲς αὐτοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τὸ περὶ τὴν διαίταν αὐστηρὸν καὶ τὸ πρὸς τοὺς πόνους ἄκαμπτον, αὐτὸς τε δεινῶς διετέθη περὶ τὸν ἄνδρα, καὶ πρὸς τοὺς συνήθεις καὶ φίλους ἔλεγεν ὡς οὐ σκληρὸς οὐδ' αὐθάδης ὁ Λυκοῦργος, ἀλλὰ μόνος ἡμερος καὶ πρᾶός ἐστι τοῖς ἄλλοις. οὕτω μὲν οὖν οὗτος ἐκεκόλαστο καὶ τοιαύτην ὑπεσχέκει δίκην, ἐκ πονηροῦ νέου καὶ αὐθάδους ἐμμελέστατος ἀνὴρ καὶ σωφρονικώτατος γενόμενος.

του Πολέμωνα, ενός νέου που διήγε έκλυτο βίο και ο οποίος μεθυσμένος και στεφανωμένος μπαίνει τυχαία στη σχολή του Ξενοκράτη. Εκεί, ακούγοντας το λόγο του φιλοσόφου περί σωφροσύνης, γοητεύεται, *έθηράθη*, σημειώνει επί λέξει ο συγγραφέας¹⁶. Αυθόρμητα, ο Πολέμωνας εγκαταλείπει τα πάντα, αφιερώνεται με υπερβάλλοντα ζήλο στη φιλοσοφία και εν τέλει διαδέχεται τον δάσκαλό του στη σχολή¹⁷.

Αυτή η απότομη μεταστροφή του νεαρού Πολέμωνα αποτέλεσε έναν παραδειγματικό τόπο στις διατριβές των κυνικών και στωϊκών. Η εικόνα του νεαρού ενθουσιώδους μαθητή που ασπάζεται το φιλοσοφικό βίο και μεταστρέφεται απαντάται και στον Επίκτητο¹⁸. Τα φιλοσοφικά συγγράμματα και οι φιλοσοφικές διαλέξεις απευθύνονταν κυρίως στους νέους, στους οποίους ασκούσαν και μεγαλύτερη επίδραση.

Αρκετοί νέοι, υπό την επίδραση της διδασκαλίας των πυθαγορείων και κυνικών, εγκατέλειπαν τις σπουδές τους και τις ασχολίες τους και λαβόντες *τρίβωνα και πήραν*¹⁹ υιοθετούσαν ένα νέο τρόπο ζωής προσανατολισμένο στη φιλοσοφία²⁰. Ο Πλούταρχος περιγράφει τα έντονα συ-

16. Η δομική επιλογή του συντάκτη του *Βίου* να αρχίσει τη βιογράφηση με τη σκηνή της μεταστροφής στη φιλοσοφία αντιστοιχεί με τις επιλογές χριστιανών βιογράφων που προτάσσουν τη μεταστροφή στο χριστιανισμό και την προβάλλουν ως γενέθλιο ημέρα πνευματικής γέννησης στη θέση της φυσικής γέννησης, βλ. παρακάτω τον *Βίο* του Κυπριανού, σελ. 134 κεξ.

17. Διογ. Λαέρτιος 4,16: *Πολέμων Φιλοστράτου ... Νέος δ' ὦν ἀκόλαστος τε καὶ διακεχυμένος ἦν οὕτως ὥστε καὶ περιφέρειν ἀργύριον πρὸς τὰς ἐτοιμίας λύσεις τῶν ἐπιθυμιῶν· ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς στενωποῖς διέκρυπτεν. .. Καὶ ποτε συνθέμενος τοῖς νέοις μεθύων καὶ ἐστεφανωμένος εἰς τὴν Ξενοκράτους ἤξε σχολὴν· ὁ δὲ οὐδὲν διατραπείς εἶρε τὸν λόγον ὁμοίως· ἦν δὲ περὶ σωφροσύνης. Ἀκούων δὴ τὸ μειράκιον κατ' ὀλίγον ἐθηράθη καὶ οὕτως ἐγένετο φιλόπνοος ὡς ὑπερβάλλεσθαι τοὺς ἄλλους καὶ αὐτὸν διαδέξασθαι τὴν σχολήν.*

18. Επίκτητος 2,20,34.

19. Διογ. Λαέρτιος 4,51-52.

20. Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για μεταστροφές νέων κυρίως ανθρώπων βλ. A. Nock, "Conversion and Adolescence", στο Z. Stewart (επιμ.), *Essays on Religion and the Ancient World*, Oxford 1972, σελ. 469-481. Συχνές είναι οι μαρτυρίες για την ευθύνη των μεγάλων όσον αφορά τη διαμόρφωση και σωτηρία των νέων: *ἀναγκαῖον εἶναι τοὺς σωθησομένους τῶν νέων προσέχειν ταῖς τῶν πρεσβυτέρων τε καὶ καλῶς βεβιωκότων ὑπολήψεσι τε καὶ δόξαις*, *Ιάμβλιχος, Περί τοῦ Πυθαγορείου βίου* 31. 201. Ωστόσο συνεχίζει: *πασῶν δεῖσθαι τῶν ἡλικιῶν ταύτην πλείστης ἐπιμελείας. καθόλου δ' εἰπεῖν, οὐδέποτε τὸν ἀνθρωπὸν ἐατέον εἶναι ποιεῖν, ὃ τι ἂν βούληται* (202-203). Και αυτό γιατί σε κάθε ηλικία υπάρχουν δυνατότητες μεταβολής και στροφής στο καλό. Σύμφωνα με την Επιστολή του Επίκουρου στον Μενουκέα, *οὔτε γὰρ ἄωρος οὐδεὶς ἐστὶν οὔτε ὑπέρωρος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον*, Διογ. Λαέρτ. 10, 122 (Επιστ. 3). Και στον Οράτιο διαβάζουμε επίσης ότι τη φιλοσοφία τη χρειάζεται και ο νέος και ο γέρος (*Epist.* 1,1,26).

ναισθήματα που κατελάμβαναν τους νέους στο άκουσμα των φιλοσόφων: τῶν φιλοσόφων ἀκούοντας αὐτοὺς τὸ πρῶτον ἔκπληξις ἴσχει καὶ ταραχὴ καὶ θάμβος²¹.

Η μεταστροφή, δηλαδή, για έναν φιλόσοφο σημαίνει τις περισσότερες φορές στροφή στο θεωρητικό βίο και επιδίωξη άλλων αξιών, κάτι που συνεπάγεται και την απάρνηση της καριέρας του και της επαγγελματικής του εξέλιξης και πορείας.

Οι φιλοσοφικές σχολές υποδείκνυαν τρόπους ζωής και υπόσχονταν στους μαθητές τους να τους οδηγήσουν σε ορθές επιλογές. Για το λόγο αυτό η ιδέα της μεταστροφής, με την έννοια της αποφασιστικής αλλαγής υπό την επήρεια μιας εμπειρίας ή διδασκαλίας, αρχικά φαίνεται να αρμόζει σε συναισθήματα που προκαλούνται από τη φιλοσοφία. Ο Πλάτωνας στο Συμπόσιο παρουσιάζει τον Αλκιβιάδη να ομολογεί ότι την ώρα που άκουγε τον Σωκράτη ήταν τόσο μεγάλη η αναστάτωση και η ταραχή που ένιωθε ώστε πίστευε πως ο τρόπος με τον οποίο ζούσε ήταν τέτοιος που τον έκανε να αισθάνεται πως ήταν ανάξιος να ζει: *Περικλέους δὲ ἀκούων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν ῥητόρων εὖ μὲν ἠγούμην λέγειν, τοιοῦτον δ' οὐδὲν ἔπασχον, οὐδ' ἔτεθορῦβητό μου ἡ ψυχὴ οὐδ' ἠγανάκει ὡς ἀνδραποδωδῶς διακειμένου, ἀλλ' ὑπὸ τούτου τοῦ Μαρσύου πολλάκις δὴ οὕτω διετέθην ὥστε μοι δόξαι μὴ βιωτὸν εἶναι ἔχοντι ὡς ἔχω. καὶ ταῦτα, ὦ Σώκρατες, οὐκ ἔρεῖς ὡς οὐκ ἀληθῆ²²*. Μπορεί ο Αλκιβιάδης εν τέλει να μην μεταστρέφεται σε έναν άλλο τρόπο ζωής, όμως η ταραχή και τα ενοχικά συναισθήματα που τον καταλαμβάνουν υπό την επίδραση της σωκρατικής διδασκαλίας ανακαλούν συναισθήματα αντίστοιχα με εκείνα τα οποία καταθέτουν και όσοι βιώνουν την εμπειρία της μεταστροφής σε έναν άλλο τρόπο ζωής.

Η ηθική πρόοδος και η στροφή του ατόμου στο αγαθό και την αρετή υπήρξε στόχος της φιλοσοφίας και ως εκ τούτου η γλωσσική αποτύπωση της μεταστροφικής εμπειρίας²³ είναι φυσικό να ανιχνεύεται στα φιλοσο-

21. Πλούταρχος, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 46e7-48a6. Για την εμπειρία γενικά της μεταστροφής και τις επιπτώσεις που μια τέτοια εμπειρία μπορεί να συνεπάγεται, βλ. E. Griffin, *Turning: Reflection on the Experience of Conversion*, New York 1980 και S. Freud, «A religious experience», στο J. Strachey (επιμ.), *Sigmund Freud: Collected Papers*, τόμ. 5, New York 1959.

22. Πλάτων, *Συμπόσιον* 215d-216a.

23. Ενδιαφέρουσα διερεύνηση της σχετικής ορολογίας στα πλαίσια των κοινωνικών και θρησκευτικών δομών και της ανανοηματοδότησης που συχνά παρατηρείται, βλ. Z. A. Crook, *Reconceptualising Conversion: Patronage, Loyalty, and Conversion in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Berlin 2004.

φικά κείμενα. Η ρητορική και η φιλοσοφική διδασκαλία υπόσχονται και επιδιώκουν να αφυπνίσουν τους ανθρώπους και να τους αναγεννήσουν πνευματικά και στο σημείο αυτό η χριστιανική άποψη ότι ο άνθρωπος μέσω της πίστης και του βαπτίσματος μεταμορφώνεται και αναδημιουργείται βρίσκεται σε αντιστοιχία με μια έννοια που απαντάται και στο φιλοσοφικό χώρο και μάλιστα σε στωϊκούς, σύμφωνα με τους οποίους ένας άνθρωπος μπορεί κατά τη διάρκεια μίας και μόνο ημέρας να φτάσει από τα βάθη της διαφθοράς και της ηθικής κατάπτωσης στο ύψιστο σημείο της αρετής. Βέβαια στη πράξη η στωϊκή διδασκαλία έκανε λόγο όχι για μια απότομη αλλαγή, αλλά για μια σταδιακή αυτοολοκλήρωση²⁴, μέσα από μια ηθική πρόοδο, την προκοπή²⁵.

Ομοιότητες με τη μεταστροφή στη φιλοσοφία παρουσιάζει και η μύηση σε μυστηριακές θρησκείες που υπόσχονταν στους μεμνημένους μια καθαρή ζωή και την ελπίδα για τις μεταθανάτιες ανησυχίες. Η αποδοχή του ορφικού βίου συνδέεται με μια ασκητική τάση και ιδιαίτερη αυστηρότητα σε θέματα διατροφής και ένδυσης. Στον Απουλήιο διαβάζουμε ότι η Ίσιδα υπόσχεται στον Λούκιο πως, αν αφιερωθεί σε μια ασκητική ζωή και στραφεί σταθερά στην ευσέβεια, θα απολαύσει ιδιαίτερες ευλογίες, μεταξύ των οποίων επιμήκυνση του χρόνου ζωής πέρα από τα καθορισμένα από τη μοίρα όρια. Στην ελληνιστική εποχή πολλές θεότητες διεκδικούσαν νέους οπαδούς. Ανάμεσά τους ο Δίονυσος, ο Ασκληπιός, η Αστάρτη και άλλοι. Οι λατρείες αυτών των θεοτήτων διαδίδονταν ειρηνικά από εμπόρους που ταξίδευαν σε ξένα κράτη, στρατιώτες που προσέφεραν υπηρεσίες μακριά από την πατρίδα τους αλλά και περιπλανώμενους επαίτες-ιερείς. Τη διάδοση των νέων μορφών λατρείας ευνοούσε η διαδεδομένη αυτή την εποχή νοσταλγία για μια υψηλότερη μορφή ζωής και απελευθέρωση από την πίεση του πεπρωμένου. Σε ορισμένες ψυχές αυτές οι νέες λατρείες προκαλούσαν έντονη ευσέβεια, η οποία εκδηλωνόταν με μια πληθώρα αφιερωμάτων αλλά και μια εσωτερική γλώσσα, η οποία αποτυπώθηκε στις αφιερωτικές επιγραφές. Για άλλους, η ένταξη σε νέες λατρείες μπορούσε να αποτελέσει ένα μέσον για διασφάλιση των εσωτερικών αμφιταλαντεύσεων και προσωπικών επιθυμιών αλλά και της αυτεπίγνωσης.

Έχουμε αρκετές μαρτυρίες για μύηση ανθρώπων σε διάφορες λατρείες. Ο Πλούταρχος μας παραδίδει μια αφήγηση για τη μεταστροφή του Αριδαίου από τους Σόλους, μετά από κάποιο όραμα. Μια άλλη αφή-

24. Σενέκας, *Epist.* 6,1, Γαληνός, *Περί ψυχής παθών* 1,20, Λουκιανός, *Κατάπλους* 24.

25. Μάρκος Αυρήλιος 4,16.

γηση κάνει λόγο για κάποιον μεταστραφέντα άπιστο, ο οποίος μάλιστα έφερε το όνομα Άπιστος²⁶. Όμως η αποδοχή κάποιας νέας λατρείας την εποχή αυτή έχει περισσότερο το χαρακτήρα μιας δέσμευσης και όχι το χαρακτήρα μιας μεταστροφής και τούτο γιατί, αν εξαιρέσουμε τον ιουδαϊσμό και το χριστιανισμό, καμιά λατρεία στον ελληνορωμαϊκό κόσμο δεν απαιτούσε από τους οπαδούς της να αφιερωθούν αποκλειστικά σε αυτήν και να απαρνηθούν άλλες λατρευτικές κοινότητες. Ακόμη και αν η σύνδεση με μια νέα λατρεία απαιτούσε κάποια ιδιαίτερη εσωτερική ένταση, ο θρησκευτικός εννοιολογικός κόσμος του ανθρώπου που προσχωρούσε στη λατρεία είχε τη δυνατότητα να κερδίσει νέα χαρακτηριστικά, αλλά δεν υπήρχε η ανάγκη κανένα από τα ήδη υπάρχοντα και διαμορφωμένα στοιχεία να χαθεί. Από την άποψη αυτή κατανοούμε γιατί ο Λουκιανός σημειώνει για τον Χριστό ότι εισήγαγε μία «καινήν τελετήν»²⁷.

Ιουδαϊκή θεώρηση

Οι Ιουδαίοι, ως ο εκλεκτός λαός του θεού και παρά τις ποικίλες ευλογίες που δέχτηκαν, συνέδεσαν την ιστορία τους με μια σειρά θείκων τιμωριών, προφητικών προειδοποιήσεων και συμβουλών αλλά και επανειλημμένων επικλήσεων για μετάνοια. Για το λόγο αυτό, στην ιουδαϊκή σκέψη ανιχνεύεται συχνά η ιδέα για επιλογή του ορθού τρόπου ζωής, ενώ στην Παλαιά Διαθήκη, και μάλιστα στην προφητική παράδοση, συχνά γίνεται λόγος για την απομάκρυνση του λαού του Ισραήλ από τον θεό²⁸ και για την ανάγκη μετάνοιας και επιστροφής στο δρόμο του θεού.

Η μετάνοια στην Παλαιά Διαθήκη εμφανίζεται με δύο μορφές. Εκτός από την προσωπική υπάρχει και η συλλογική μετάνοια, αυτή στην οποία κατέφευγε ο λαός του Ισραήλ επικαλούμενος τη θεία βοήθεια, όταν βρι-

26. Πλούταρχος, *Περί τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων* 22.

27. Πλούταρχος, *Περί τῆς Πελεγρίνου τελευτῆς* 11.

28. D. F. Well, *Turning to God: Biblical Conversion in the Modern World*, Grand Rapids 1989, σελ. 31 κεξ. Στον προφήτη Ιερεμία (3,14) διαβάζουμε: *ἐπιστράφητε υἱοὶ ἀφεστηκότες*. Και στον προφήτη Ησαΐα (30,4): *τέκνα ἀποστάται*. Η έννοια της αποστασίας συνιστά εν τινι μέτρῳ την αντίθετη έννοια της μεταστροφής. Για τους όρους «ἀφίστημι», «ἀποστασία», στα πλαίσια αυτά, βλ. το σχετικό λήμμα του H. Schlier, στο G. Kittel (επιμ.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, τόμ. I, Stuttgart 1933, σελ. 509-511. Την ανάλυση της έννοιας της αποστασίας στα κείμενα των πρώτων χριστιανικών αιώνων, από τις αρχές μέχρι τον Ιουλιανό τον Παραβάτη, επιλέγει να πραγματευθεί στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου του για τη μεταστροφή ο G. Bardy, *La conversion au christianisme durant les premiers siècles*, Paris 1949, σελ. 294-351.

σκόταν ενώπιον κινδύνου. Μάλιστα αυτές οι εκδηλώσεις μετανοίας του λαού προσέλαβαν ορισμένο τυπικό, συνοδεύονταν από νηστεία και προσευχές, ενώ αργότερα καθορίστηκαν και τακτές ημέρες μετανοίας²⁹.

Οι προφήτες, χωρίς να απορρίπτουν τις εξωτερικές εκδηλώσεις μετανοίας του συνόλου, κηρύττουν τη μεταμέλεια και τη συντριβή που συνεπάγεται πνευματική ανόρθωση και εσωτερική αναγέννηση αλλά και *ἴασιν τῶν συντριμμάτων*³⁰. Ο απαραίτητος όρος της μετανοίας είναι η επιστροφή και πάλι στον θεό. Η μετάνοια συνδέεται άμεσα με την επανασύνδεση των σχέσεων του ανθρώπου με τον θεό³¹.

Οι προφήτες καλούν το λαό συχνά να αλλάξει τρόπο ζωής και να επιλέξει την ορθή οδό:

διορθώσατε τὰς ὁδοὺς ὑμῶν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα ὑμῶν, προτρέπει ο προφήτης Ιερεμίας³². Ο ίδιος προφήτης θέτει ενώπιον του λαού δύο οδούς και καλεί το λαό να επιστρέψει με δική του απόφαση και επιλογή:

*Τάδε λέγει Κύριος Ἰδού ἐγὼ δέδωκα πρὸ προσώπου ὑμῶν τὴν ὁδὸν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ὁδὸν τοῦ θανάτου*³³.

Παρακινεί το λαό να αλλάξει τον τρόπο ζωής του και να στραφεί στη δικαιοσύνη, στη χρηστότητα και την ορθή γνώση του θεού³⁴. Όρος αναγκαίος για την επιστροφή είναι η αναγνώριση της προσωπικής ενοχής³⁵

29. *Ιερεμίας* 36,6.9, *Ζαχαρίας* 7,3.5 και 8,19, *Νεεμίας* 9. Πρβλ. το βιβλίο του Ιωνά, σκοπός του οποίου, εκτός των άλλων, είναι «να αναδείξει το έλεος και τη συγκατάβαση του θεού προς κάθε αμαρτωλό, ο οποίος επιδεικνύει ειλικρινή μετάνοια και διάθεση εσωτερικής μεταστροφής», βλ. Στ. Καλαντζάκης, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 751.

30. *Ιερεμίας* 3, 22.

31. Η εβραϊκή λέξη *shubbh*, η οποία χρησιμοποιείται για να δηλώσει την έννοια της «επιστροφής», μεταβατικά ή αμετάβατα, απαντάται περισσότερες από 1100 φορές στην Παλαιά Διαθήκη. Ο όρος δηλώνει τη στροφή του ανθρώπου προς τον θεό, αλλά και τη στροφή του θεού προς τον άνθρωπο, βλ. J. Schniewind, “The Biblical Doctrine of Conversion”, *SJT* 5 (1952) 267-281 (ιδιαίτερα 269 κεξ.). Ο Φίλων προτιμά τους όρους «μετανοώ» και «μεταβάλλω», ενώ οι όροι «ἐπιστρέφω» και «ἀποστρέφω» είναι σπάνιοι στον Ιώσηππο, στον οποίο διαπιστώνεται η απουσία μιας «ausgeprägten universalen Umkehrauffassung», βλ. E. K. Dietrich, *Die Umkehr (Bekehrung und Busse) im Alten Testament und im Judentum bei besonderer Berücksichtigung der neutestamentlichen Zeit*, Stuttgart 1936, σελ. 309, 312 και H. W. Wolff, «Das Thema “Umkehr” in der alttestamentlichen Prophetie», στο H. W. Wolff, *Gesammelte Studien zum Alten Testament*, München 1964, σελ. 130-150.

32. *Ιερεμίας* 7,3.

33. *Ιερεμίας* 21,8.

34. *Ιερεμίας* 5,1. 7,3, 9,22, 21,12 κ.α.

35. *Ιερεμίας* 3,13.

από βάθους καρδιάς³⁶, η απομάκρυνση από τη σκολιά οδό³⁷ και η ριζική μετάνοια³⁸.

Και στον προφήτη Ιωήλ είναι ιδιαίτερα παραστατική η εικόνα της πραγματικής μετάνοιας που απαιτεί ο θεός για να μεταστραφεί ο ίδιος και να αλλάξει γνώμη³⁹ και να επιτρέψει να έρθει και πάλι η ευλογία του στους ανθρώπους:

Ἐπιστρέφητε πρὸς με ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ὑμῶν καὶ ἐν νηστεία καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπετῶ· καὶ διαρρήξατε τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ μὴ τὰ ἱμάτια ὑμῶν. Καὶ ἐπιστρέφητε πρὸς Κύριον τὸν Θεὸν ὑμῶν, ὅτι ἐλήμων καὶ οἰκτίρμων ἐστίν, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις. τίς οἶδεν εἰ ἐπιστρέψει καὶ μετανοήσει καὶ ὑπολείβεται ὀπίσω αὐτοῦ εὐλογίαν, θυσίαν καὶ σπονδὴν Κυρίῳ τῷ Θεῷ ἡμῶν;⁴⁰

Η επιστροφή στον θεό και η έμπρακτη μετάνοια είναι βέβαιο ότι θα βρουν ανταπόκριση: *ὡς ὄρθρον ἔτοιμον εὐρήσομεν αὐτόν, καὶ ἤξει ὡς ὑετὸς ἡμῖν πρῶμος καὶ ὄψιμος τῇ γῆ...τὸ δὲ ἔλεος ὑμῶν ὡς νεφέλη πρωϊνὴ καὶ ὡς δρόσος ὀρθρινὴ πορευομένη⁴¹.*

Και οι άλλοι προφῆτες προτρέπουν τον άνθρωπο να απομακρυνθεί από τα είδωλα και τους ψεύτικους θεούς και να επιστρέψει στον αληθινό θεό. *Ἐπιστρέψατε πρὸς με, καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς, διαβάζουμε στον προφήτη Μαλαχία⁴².*

Η αναστροφή και η αλλαγή πορείας αποτελεί σταθερό θέμα στο κήρυγμα των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι οι προφῆτες χρησιμοποιούν το ρηματικό τύπο «επιστρέφω» και όχι το αφηρημένο ουσιαστικό «επιστροφή», το οποίο εμφανίζεται μόνο στη

36. *Ιερεμίας* 12,11.

37. *Ιερεμίας* 18,11' 25,5.

38. *Ιερεμίας* 4,3.

39. Βλ. J.-D. Döhling, *Der bewegliche Gott. Eine Untersuchung des Motivs der Reue Gottes in der Hebräischen Bibel* (HBS 61), Freiburg 2009· J. Jeremias, *Die Reue Gottes. Aspekte alttestamentlicher Gottesvorstellung* (BThSt 31), Neukirchen-Vluyt 1975.

40. *Ιωήλ* 2, 12-15.

41. *Ωσηέ* 6,3-4. Και ο *Ιερεμίας* επισημαίνει την ευσπλαχνία και την άπειρο αγάπη του θεού: «ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας» (39,18), «ἀγάπησιν αἰώνιον ἠγάπησε τὸν λαόν του» (38,3...20). Βλ. Θ. Κ. Παρασκευαΐδου, «Το κήρυγμα περί μετάνοιας του προφήτου *Ιερεμίου*», *Θεολογία* 6 (1928), 4, 310-325 (κυρίως σελ. 323 κεξ.: «Μετάνοια και επιστροφή»).

42. *Μαλαχ.* 3,7.

ραβινική γραμματεία. Επομένως, οι προφήτες έχουν μπροστά στα μάτια τους την ίδια την πράξη του επιστρέφειν, μία πράξη που αποσκοπεί στην επιστροφή και την αποκατάσταση της αρχικής σχέσης με τον θεό του Ισραήλ⁴³.

Το θέμα της επιστροφής στον θεό, που κατέχει βασικό ρόλο στην προφητική σκέψη και προϋποθέτει ταυτόχρονα τη συγχώρηση και άφεση από μέρους του θεού, απαντάται και στα κείμενα του Δευτερονομίου. Σχεδόν σε όλα τα σημαντικά σημεία, δίπλα στην προειδοποίηση για απόρριψη ή την απειλή για απόδοση δικαιοσύνης και τιμωρία γίνεται αναφορά στις προφητείες και στο θέμα της επιστροφής. Η επιστροφή στον θεό, σύμφωνα με τα κείμενα αυτά είναι το υπακούειν στη φωνή του θεού, η επιστροφή στον πατρικό δεσμό, το βιούν σύμφωνα με τις εντολές του θεού⁴⁴. Ακόμη περισσότερο η επιστροφή είναι μια κίνηση που λειτουργεί θεραπευτικά, μέσω της μετάνοιας επιφέρει το αίσθημα της ευτυχίας και οδηγεί στη λύτρωση⁴⁵. Πίσω από τη θεία προσταγή που προτρέπει για επιστροφή στέκεται η ευσπλαχνία⁴⁶ και η αγάπη του θεού για δικαιοσύνη⁴⁷. Αυτή η απαίτηση για επιστροφή είναι που μεταφέρεται στο κήρυγμα του Ιωάννη του Βαπτιστή και του Ιησού, ενώ στα κείμενα του ευαγγελίου η κλήση για επιστροφή διευρύνεται και προς τον εθνικό κόσμο.

Εκτός από την προφητική και ιστορική παράδοση, μερικές από τις πιο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις που αφορούν τη φύση της θρησκευτικής μεταστροφής απαντώνται στα κείμενα των *Ψαλμών*. Οι λεγόμενοι *Ψαλμοί της μετανόιας ή της Εξομολογήσεως*⁴⁸ εκφράζουν τη μεταμέλεια των ανθρώπων οι οποίοι με την αποστροφή της αμαρτίας και την επι-

43. Βλ. H. W. Wolff, „Das Thema „Umkehr“ in der alttestamentlichen Prophetie“, ό.π., σελ. 135.

44. Βλ. H. W. Wolff, „Das Kerygma des deuteronomistischen Geschichtswerks“, στο H. W. Wolff, *Gesammelte Studien zum Alten Testament*, München 1964, σελ. 308-324 (ιδιαιτ. σελ. 321 κεξ.).

45. *Και ίσεται κύριος τὰς ἀμαρτίας σου (Δευτερον. 30,3): ὅτι ἐπιστρέφει Κύριος ὁ θεός σου εὐφρανθῆναι ἐπὶ σε εἰς ἀγαθὰ...ἐὰν εἰσακούσεις τῆς φωνῆς τοῦ θεοῦ σου φυλάσσεσθαι καὶ ποιεῖν πάσας τὰς ἐντολάς...ἐὰν ἐπιστραφῆς ἐπὶ κύριον τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου (Δευτερον. 30, 8-10).*

46. *Και ἐπιστραφήσῃ πρὸς Κύριον τὸν θεόν σου καὶ εἰσακούσῃ τῆς φωνῆς αὐτοῦ· ὅτι θεὸς οἰκτίρων κύριος ὁ θεός σου, οὐκ ἐγκαταλείψει σε (Δευτερονόμιον 4,30-31).*

47. Πρβλ. Μ. Κωνσταντίνου, *Ο προφήτης της δικαιοσύνης. Ερμηνευτική ανάλυση προφητειῶν ἀπὸ το βιβλίου του Ἀμώς*, Θεσσαλονίκη 1999.

48. Ἐτσι χαρακτηρίζονται οὖν *Ψαλμοί*: 6, 32, 37, 50, 101, 129, 142, βλ. Στ. Καλαντζάκης, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, ό.π., σελ. 580.

στροφή στον θεό εγκαταλείπουν τον παλαιό τρόπο ζωής. Αλλά ακόμη και οι πιστοί χρειάζεται κάποτε να επιστρέψουν στον θεό και να ανανεωθούν πνευματικά για να απολαύσουν τις πλούσιες ευλογίες του θεού. Ιδιαίτερα στον Ψαλμό 32 απαντώνται ορισμένα από τα βασικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μεταστροφικής γραμματείας: την προσευχή και την εξομολόγηση των αμαρτιών ακολουθεί η συγχώρηση και η άφεση και τις τύψεις της ενοχής διαδέχονται τα αισθήματα γαλήνης και αγαλλίασης. Αυτή η λυτρωτική εμπειρία οδηγεί τον ψαλμωδό να στραφεί στους άλλους και να τους προτρέψει να απομακρυνθούν από το κακό και να στραφούν, όπως ο ίδιος, στον θεό⁴⁹.

Υπό την έννοια αυτή θεωρούμενη για τον Ιουδαίο η μεταστροφή δεν ήταν ποτέ αυτή καθαυτή η εμπειρία της αλλαγής, αλλά η στροφή, η επανάκαμψη από κάτι σε κάτι άλλο: π.χ. από την αδικία στη δικαιοσύνη, από τη σκληρότητα στην ανθρωπιά, από τα είδωλα στον αληθινό θεό. Ουσιαστικά ήταν μια κίνηση επιστροφής στη γνώση του θεού, μια θρησκευτική μεταστροφή. Ατομικές ιστορίες ανθρώπων που κλήθηκαν από τον θεό αφθονούν στη Γραφή, ανάμεσά τους ο Αβραάμ, ο Μωυσής, ο Σαμουήλ, ο Ιακώβ, οι προφήτες⁵⁰.

Ίσως για το λόγο αυτό κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η μεταστροφή συνεπάγεται προπάντων «στροφή από την αμαρτία και στροφή προς τον θεό»⁵¹. Για να εξασφαλιστεί όμως η θεϊκή εύνοια και να αρχίσει η διαδικασία της στροφής αυτής προς τον θεό απαιτείται ειλικρινής με-

49. Εξαιτίας αυτού του εξομολογητικού χαρακτήρα του Ψαλμού αυτού αλλά και της περιγραφής του μετανοούντος αμαρτωλού, ο Αυγουστίνος τον διάβαζε πολύ συχνά και λίγο πριν από το θάνατό του παρήγγειλε να τον αναγράψουν απέναντί του για να τον έχει διαρκώς μπροστά στα μάτια του, βλ. Ε. Χατζηεφραϊμίδης, «Ο ιερός Αυγουστίνος και οι Ψαλμοί», *ΕΕΘΣΘ/ΤΠ* 3 (1993) 317-353.

50. Σε κάθε θρησκευτική αλλαγή της Παλαιάς Διαθήκης και ιδιαίτερα στην κλήση των προφητών ανιχνεύονται, προδρομικά, μοτίβα που απαντώνται στη μεταστροφική γραμματεία των πρώτων χριστιανικών αιώνων, όπως η αιφνίδια έλλαμψη της αλήθειας, ένα είδος επίγνωσης της αναξιότητας του ατόμου και η ανάγκη για μεάνοια, η ανακούφιση ως αποτέλεσμα της συγχώρεσης και της κάθαρσης από τις αμαρτίες και η συνειδητοποίηση μια νέας προσωπικής αποστολής ή υπηρεσίας στη ζωή, βλ. H. T. Kerr και J. M. Mulder (επιμ.), *Conversions: The Christian Experience*, Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1983, σελ. 12.

51. Βλ. W. Conn, *Christian Conversion*, New York 1986, σελ. 5 («Turning from sin and turning toward God»). Πρβλ. W. Barclay, *Turning to God*, London 1963, σελ. 24. Για τον ίδιο μελετητή, η χριστιανική μεταστροφή μπορεί να οριστεί ως μια πνευματική, συναισθηματική, ηθική και θρησκευτική μεταμόρφωση, μια πρόσκληση σε μια νέα ζωή με την παρουσία του θεού ή μια μεταμόρφωση της συνείδησης.

τάνοια. Η μετάνοια είναι ο οδοδείκτης για τη θείκη συγγνώμη και την αντιστροφή πορείας⁵².

Οι μελετητές φαίνεται να συμφωνούν ότι και στην Παλαιά Διαθήκη, εκτός από την κυρίαρχη έννοια της μετάνοιας και τη διαδικασία της επιστροφής που οδηγεί στην αποκατάσταση των σχέσεων με τον θεό, γίνεται λόγος και για μια επιστροφή που συνεπάγεται πνευματική αναγέννηση. Έτσι μπορεί να κατανοηθεί το κήρυγμα της μετάνοιας του προφήτη Ιερεμία, που αποσκοπεί όχι μόνο στο «ἐκριζοῦν καὶ κατασκάπτειν καὶ ἀπολύειν» αλλά και στο «ἀνοικοδομεῖν καὶ καταφυτεύειν»⁵³. Είναι η αναγέννηση που θα συναντήσουμε στη συνέχεια στην Καινή Διαθήκη, μόνο που στην ορολογία της Παλαιάς Διαθήκης η έννοια αυτή της αναγέννησης δεν αποτυπώνεται γλωσσικά με όρους αντίστοιχους με εκείνους οι οποίοι απαντώνται στα κείμενα της Καινής Διαθήκης⁵⁴. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, οι βιβλικές περιγραφές της θρησκευτικής μεταστροφής σημειώνουν μια εξέλιξη⁵⁵ και δεν είναι δυνατόν να γίνουν κατανοητές έξω από το πολιτιστικό τους περιβάλλον⁵⁶.

Χριστιανική θεώρηση

Η ανάπτυξη της εσχατολογικής σκέψης, όπως ήταν φυσικό, αύξησε την κλίση του λαού προς τη μετάνοια. Όπως στην Παλαιά Διαθήκη, έτσι και

52. Μάλιστα η μετάνοια, και στα μεταγενέστερα κείμενα, καθώς αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της μεταστροφής, συχνά ταυτίζεται ή και συγχέεται με τη μεταστροφή, όχι μόνο στην ελληνόφωνη αλλά και στη λατινόφωνη γραμματεία. Στο κείμενο της Κατήχησης της Καθολικής Εκκλησίας ο όρος μεταστροφή (conversione) φαίνεται να μη διαχωρίζεται από τον όρο μετάνοια (pentimento). Άλλωστε, στο ίδιο κείμενο γίνεται αναφορά στη μαρτυρία του Αμβροσίου Μεδιολάνων, ο οποίος κάνει λόγο για δύο μεταστροφές στην Εκκλησία: η μία σχετίζεται με το νερό και η δεύτερη με τα δάκρυα: το νερό του βαπτίσματος και τα δάκρυα της μετάνοιας (Αμβρόσιος, *Ep.* 41,12, *PL* 16, 1116) (βλ. το κείμενο στην ιστοσελίδα http://www.vatican.va/archive/catechism/it/p2s2c2a4_it.htm).

53. *Ιερεμίας* 1,10.

54. A. H. Lewis, "The New Birth Under the Old Covenant", *Evangelical Quarterly* 56 (1954), σελ. 43.

55. Αναλυτική παρουσίαση ιδιαίτερα της σχετικής με τη μεταστροφή ορολογίας στα κείμενα της Βίβλου, βλ. R. T. France, "Conversion in the Bible", *Evangelical Quarterly* 65,4 (1993) 291-310.

56. Βλ. σχετικά B. R. Gaventa, «Conversion in the Bible», στο H. N. Malony και S. Southard (επιμ.), *Handbook of Religious Conversion*, Birmingham 1992. Επίσης H. Kasdorf, *Christian Conversion in Context*, Scottsdale 1980 και C. B. Johnson - H. N. Malony, *Christian Conversion: Biblical and Psychological Perspectives*, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1982.

στην Καινή Διαθήκη απαντώνται οι έννοιες της μετάνοιας και της επιστροφής. Ο Ιωάννης Βαπτιστής, συνεχίζοντας την προφητική παράδοση του Ιωήλ⁵⁷, καλεί το λαό να μετανοήσει, προκειμένου να εισέλθει στη Βασιλεία του Θεού, η οποία πλησιάζει⁵⁸. Και στις δύο περιπτώσεις η μετάνοια είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωτηρία.⁵⁹ Η κλήση «μετανοείτε», με την οποία άρχισαν το κήρυγμά τους τόσο ο Ιωάννης όσο και ο Ιησούς, περιέχει όχι τη νομική αλλά τη θρησκευτική έννοια της μετάνοιας, όπως εννοούνταν και στην Παλαιά Διαθήκη. Βέβαια, δεν αποκλείεται και το τελετουργικό στοιχείο. Ο Ιωάννης σφραγίζει τη μετάνοια με το βάπτισμα⁶⁰, κάτι που ορίζει και ο Ιησούς για τους επιστρέφοντας⁶¹.

Το ρήμα *ἐπιστρέφω* απαντά περισσότερο από 35 φορές στην Καινή Διαθήκη με διάφορες εννοιολογικές αποχρώσεις, κυρίως όμως για να δηλώσει μια πνευματική και νοητική αλλαγή. Ένας άλλος συναφής όρος είναι το ρήμα *στρέφω*⁶², ενώ η έννοια της μεταστροφής ανιχνεύεται και στις λέξεις *προσήλυτος*⁶³, *ἀπαρχή*⁶⁴ και *νεόφυτος*⁶⁵, οι οποίες αναφέρονται σε πρόσωπα που πρόσφατα στράφηκαν σε έναν νέο τρόπο ζωής.

Για το λόγο αυτό στην Καινή Διαθήκη η αλλαγή και η στροφή σε ένα νέο τρόπο ζωής που ακολούθησαν οι μαθητές και όσοι ασπάστηκαν τη

57. Για το περιεχόμενο που αποκτά η προφητεία με την εμφάνιση του χριστιανισμού βλ. T. Callan, «Prophecy and Ecstasy in Greco-Roman Religion and in I Corinthians», *Novum Testamentum* 27 (1985) 125-140.

58. Βλ. J. Ernst, *Johannes der Täufer: Inerpretation, Geschichte, Wirkungsgeschichte*, Berlin 1989, σελ. 44-45.

59. Μοιάζει μάλιστα να πρόκειται για μια άμεση και πολύ κοντινή συνέχεια, καθώς ο Ιωήλ ανήκει χρονικά στους τελευταίους προφήτες και ο Μάρκος, που παραδίδει το κάλεσμα του Ιωάννη του Βαπτιστή στη μετάνοια, είναι ο πρώτος από τους ευαγγελιστές, βλ. Μ. Κωνσταντίνου, «Η αληθινή μετάνοια Ιωήλ β' 12-26» (<http://users.auth.gr/mkon>).

60. Μάρκ. 1,4 και Λουκ. 3,3.

61. Ματθ. 28,19 και Μάρκ. 16,16. Βλ. Γ. Γαλίτης, «Η μετάνοια εν τη Καινή Διαθήκη», *Γρηγόριος Παλαμάς* 56 (1973) 454-464. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι όσοι μετανούσαν ακούγοντας το κήρυγμα του Ιωάννη και βαπτίζονταν προχωρούσαν στην έμπρακτη εκδήλωση και την εξωτερική της μετάνοιάς τους με την εξομολόγηση των αμαρτιών τους: *ἐβαπτίζοντο ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ἐξομολογούμενοι τὰς ἀμαρτίας αὐτῶν*, Ματθ. 3,6.

62. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του όρου στο Ματθ. 18,3 και οι μεταφραστικές αποδόσεις του, βλ. σχετικά W. Barclay, *Turning to God*, St Andrew Press 2012, σελ. 22.

63. Ματθ. 23,15, Πράξ. 2,10.

64. Ρωμ. 15,5· Α' Κορ. 16,15.

65. Α' Τιμόθ. 3,6.

νέα πίστη αποτυπώνεται με όρους «αναγέννησης»⁶⁶. Στην *Προς Εβραίους* *Επιστολή* 6,6 η μετάνοια είναι αυτή που οδηγεί στην ανακαίνιση: *πάλιν ἀνακαινίζεις εἰς μετάνοιαν*. Η μετάνοια, μια λέξη που δεν χρησιμοποιεί συχνά ο Παύλος, αποτελεί προϋπόθεση της διδασκαλίας περί του καινού ανθρώπου⁶⁷. Αυτή η ιδέα της αναγέννησης, της καινής κτίσης, στην οποία οδηγεί η μεταστροφή στο Χριστό, ανιχνεύεται και σε άλλα σημεία του καινοδιαθηκικού κειμένου, και μάλιστα δίχως τη χρήση ειδικού λεξιλογίου που να παραπέμπει στη λέξη μεταστροφή⁶⁸.

Η λέξη μετάνοια⁶⁹ εξελικτικά φαίνεται να δηλώνει περισσότερο την αλλαγή του νοός μετά από στοχασμό, και, πέρα από τη συνηθισμένη θρησκευτική σημασία του όρου, μια βαθύτερη ανασυγκρότηση του ατόμου και μια σταθερή πορεία προς τα εμπρός⁷⁰. Το νέο εννοιολογικό φορτίο που προσκομίζει η Καινή Διαθήκη όσον αφορά την ιδέα της μετάνοιας είναι η μετακίνηση από την έννοια της απλής ηθικής ή θρησκευτικής επιστροφής στην έννοια της ουσιαστικής μεταβολής και μεταμόρφωσης του ανθρώπου, της ριζικής αποκοπής του από το αμαρτωλό παρελθόν και την πλήρη αλλαγή του όλου ανθρώπου έναντι του θεού⁷¹.

Στις περιπτώσεις μεταστροφής της Καινής Διαθήκης εμπλέκεται αφενός μια αλλαγή από την ιουδαϊκή πίστη στη χριστιανική και αφετέρου μια κίνηση προς τον θεό με την έννοια της προσωπικής εσωτερικής αλ-

66. Όπως π.χ. οι λέξεις: *ἀνακαινίσεις, καινότης βίου, ζωὴ ἐν Χριστῷ, ἀρτιγέννητος*.

67. *Ρωμ.* 12,1-2, *Β΄ Κορ.* 4,16, *Εφ.* 2,15 κ.α.

68. Έτσι π.χ. στην *Β΄ Προς Κορινθίους* 5,17 η ιδέα της ανακαίνισης είναι έκδηλη: *ὥστε εἴ τις ἐν Χριστῷ, καινὴ κτίσις· τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα*. Πρβλ. και τον ορισμό της μετάνοιας: «*Μετάνοιά ἐστι τὸ ἀποστρέφαι ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας*. Οὐ γάρ ἐστι μία ἀμαρτία, ἀλλ' ὅλος ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος ἀμαρτία καλεῖται», *Σχόλιον εἰς Λόγον Ε΄ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος*, PG 88,781 B.

69. Για το περιεχόμενο του όρου βλ. G. Kittel (επιμ.) (μετάφρ. G. W. Bromiley), *Theological Dictionary of the New Testament*, 4, Grand Rapids, Mich.: Eerdmans 1967, 975-1008 (λήμ. metanoia). Για τον όρο «μετανοέω» στην αρχαία ελληνική, ελληνιστική, ιουδαϊκή, ραβινική και πρώιμη χριστιανική γραμματεία βλ. E. Behm (λήμ. μετανοέω), TDNT, 4, 976-978 και E. Würthwein (λήμ. μετανοέω), TWNT 4, 972-1004. Μια προσέγγιση για το περιεχόμενο του όρου από τη σκοπιά της ασκητικής εμπειρίας, που συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωσή του, κυρίως με βάση τα κείμενα του Γερωντικού, βλ. Π. Αρ. Υφαντής, «*Μετάνοια. Η μαρτυρία της ερήμου*», στο: του ίδιου, *Η αγιότητα του μαρτυρίου και η μαρτυρία της αγιότητας*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 101-117.

70. Bλ. W. Arndt, F. W. Gingrich, *A Greek-English Lexikon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago 1957, σελ. 778.

71. Βλ. Γ. Γαλίτης, «*Η μετάνοια εν τη Καινή Διαθήκη*», ό.π., σελ. 462. Σύμφωνα με τον ορισμό του Ιωάννη Δαμασκηνού μετάνοια είναι η «*ἐκ τοῦ παρὰ φύσιν εἰς τὸ κατὰ φύσιν καὶ ἐκ τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν θεὸν ἐπάνοδος*» (PG 94, 976A).

λαγής. Στη βιβλική αυτή σκέψη και εμπειρία η μεταστροφή δεν εξισώνεται με μια οποιαδήποτε απλή ανανέωση που προκύπτει από κάποιες ηθικές απαιτήσεις για μια νέα ζωή, αλλά συνδέεται με την επίσκεψη της θείας χάριτος⁷². Έτσι η γλωσσική πραγμάτωση της μεταστροφικής εμπειρίας αποτυπώνει τη μετάβαση από το θάνατο στη ζωή, την ανάπλαση από την ακαθαρσία, την απόκτηση ενός νέου τύπου ανθρωπισμού, το θάνατο του παλαιού εαυτού και την ανάσταση στη νεότητα εν Χριστώ. Στα ευαγγελικά κείμενα στη θέση της μεταστροφής συχνά βρίσκουμε τα αντιθετικά ζεύγη φως-σκοτάδι, αλήθεια-ψέμα, αγάπη-μίσος, ζωή-θάνατος⁷³.

Στα κείμενα των επόμενων αιώνων η έννοια που προσλαμβάνει ο όρος μεταστροφή στη χριστιανική γραμματεία, ιδιαίτερα με αφορμή τη μεταστροφή του αποστόλου Παύλου και του ιερού Αυγουστίνου, σχετίζεται με μια μυστική εμπειρία και με την αποκάλυψη του θεού: μέσω της πίστης στο ευαγγελικό μήνυμα και μέσω του βαπτίσματος ο άνθρωπος ευθύς αναγεννάται. Η έννοια της μεταστροφής περιλαμβάνει μια πραγματική αλλαγή πορείας, την είσοδο σε ένα νέο τρόπο ζωής, σε αντίθεση με τον παλιό. Κάθε πρόσωπο που ακολουθεί την εν Χριστώ ζωή αποκτά τη δυναμική μιας νέας υπαρξιακής ταυτότητας⁷⁴.

Εκτός από τα βιβλικά κείμενα, και στα κείμενα της ελληνόφωνης χριστιανικής γραμματείας των πρώτων αιώνων, δίπλα στη λέξη μετάνοια, κάποιες φορές απαντά και ο όρος επιστροφή-επιστρέφω για να δηλωθεί η μεταστροφή στη χριστιανική πίστη. Στον Ιουστίνο διαβάζουμε:

πολλοῖς γὰρ ἀνθρώποις ἄλογα καὶ οὐκ ἄξια θεοῦ τὰ τοιαῦτα διδάγματα ἔδοξεν εἶναι, μὴ λαβοῦσι χάριν τοῦ γνῶναι ὅτι τὸν λαὸν ὑμῶν πονηρευόμενον καὶ ἐν νόσῳ ψυχικῇ ὑπάρχοντα εἰς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν τοῦ πνεύματος κέκληκε, καὶ αἰώνιός ἐστι μετὰ τὸν Μωυσέως θάνατον προελθοῦσα ἡ προφητεία⁷⁵.

Ο Κλήμης γράφει χαρακτηριστικά: *μετανοίας τόπον ἔδωκεν... τοῖς βουλομένοις ἐπιστραφῆναι⁷⁶.*

72. Τὸ αἰσθηθῆναι τῶν ἀμαρτημάτων, ἐκ θεοῦ ἐστι γινόμενον χάρισμα, Ισαάκ Σύρος, Λόγος ΟΑ΄.

73. Βλ. Γ. Γαλίτη, «Η μετάνοια εν τη Καινή Διαθήκη», ό.π., σελ. 454-464.

74. Βλ. V. B. Gillespie, *The Dynamics of Religious Conversion. Identity and Transformation*, Birmingham, Alabama 1991, σελ. 28-9.

75. Ιουστίνος, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα* 30.1.3 - 30.1.8

76. Κλήμης 7,5. Πρὸβλ. επίσης: *οἱ γὰρ ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τῶν ἀνομιῶν καὶ δικαίως ζῶντες ὥσπερ πετεινὰ ἀνίπτανται τῇ ψυχῇ, τὰ ἄνω φρονοῦντες καὶ εὐαρεστοῦντες*